

НЕПАЛ МІЖ ІНДІЄЮ ТА КИТАЄМ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ТА НОВІТНІ ПЕРСПЕКТИВИ МОЛОДОЇ ГІМАЛАЙСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

NEPAL BETWEEN INDIA AND CHINA: HISTORICAL EXPERIENCE AND NEW PROSPECTS FOR YOUNG HIMALIAN REPUBLICS

Пілаш Д.М.,

*аспірант кафедри країнознавства
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

У статті розглядається розвиток асиметричних відносин Непалу, що пройшов шляхом радикальної трансформації політичної системи у XXI ст. (від автократичної монархії – до Непальської федеративної демократичної республіки), з великими сусідами – Республікою Індією та Китайською народною республікою. Аналізуються події, котрі спричинили внутрішні зміни в Непалі: громадянська війна, королівський переворот 2005 р., народний рух 2006 р., встановлення республіки у 2007 р. Зіставляються зовнішньополітичні стратегії провідних політичних сил країни – маоїстів, Непальського конгресу, Комуністичної партії Непалу (Об'єднаної марксистсько-ленінської). Робляться висновки про зростання ролі Непалу в підтримці міжнародної безпеки в регіоні Південної Азії та в налагодженні індійсько-китайського співробітництва.

Ключові слова: Китай, Індія, міжнародні відносини, маоїсти, Непал, Громадянська війна в Непалі, Південна Азія, регіональне співробітництво, СААРК.

В статье рассматривается развитие асимметричных отношений Непала, прошедший путем радикальной трансформации политической системы в XXI в. (От автократической монархии – к непальской федеративной демократической республике), с большими соседями – Республикой Индией и Китайской народной республикой. Анализируются события, которые вызвали внутренние изменения в Непале: гражданская война, королевский переворот 2005г., Народное движение 2006 г., Установление республики в 2007г. Сопоставляются внешнеполитические стратегии ведущих политических сил страны – маоистов, Непальский конгресс, Коммунистической партии Непала (Объединенной марксистско-ленинской). Делаются выводы о росте роли Непала в поддержке международной безопасности в регионе Южной Азии и в налаживании индийско-китайского сотрудничества.

Ключевые слова: Китай, Индия, международные отношения, маоисты, Непал, Гражданская война в Непале, Южная Азия, региональное сотрудничество, СААРК.

The article deals with the development of Nepal's asymmetric relations, which took place through a radical transformation of the political system in the 21st century. (From an autocratic monarchy to a Nepalese federative democratic republic), with large neighbors – the Republic of India and the People's Republic of China. The events that caused internal changes in Nepal are analyzed: civil war, royal revolution of 2005, People's Movement of 2006, establishment of the republic in 2007. The foreign policy strategies of the leading political forces of the country – the Maoists, the Nepal Congress, the Communist Party of Nepal (O 'united Marxist-Leninist) are compared. Conclusions are drawn about the growth of Nepal's role in supporting international security in the South Asian region and in establishing Indian-Chinese cooperation.

Key words: China, India, international relations, Maoists, Nepal, Civil war in Nepal, South Asia, regional cooperation, SAARC.

Особливості історичного розвитку, тривалий період співіснування сучасних тенденцій із феодалними структурами,

природні бар'єри та характерне високігріне розташування між державною територією Індії та Китаю, обумовили

периферійне положення Непалу у світі та регіоні. З цієї причини зовнішньополітичне значення Непалу все ще залишається недостатньо вивченим. Серед праць українських дослідників, у яких аналізується широка проблематика міжнародних відносин у регіоні Південна Азія, варто виділити монографію П. М. Ігнатєва «Індія на шляху до лідерства в Південній Азії». У ній, зокрема, досліджуються асиметричні відносини Індії як провідної держави регіону з малими гімалайськими країнами (Непалом і Бутаном), а також порушується проблема дилеми вибору політичного вектора між Індією та Китаєм, що постає перед цими гірськими державами [1; 340-368]. Подібна тематика фігурує також у дослідженнях індійських, китайських, непальських, російських, американських і британських науковців, але не відіграє у них центральної ролі. Привертають увагу, зокрема, праця колективу авторів у складі В. Я. Білокриницького, В. Н. Москаленко, Т. Л. Шаумян «Южная Азия в мировой политике» [2; 16, 276-277], монографії Стівена Філіпа Коена «India: Emerging Power» [3] та Кішора Даша «Regionalism in South Asia» (2008 р.) і колективне дослідження «Pan-Asian integration. Linking East and South Asia» [4]. Важливе значення мають і джерела, у яких аналізуються програми непальських партій. Це, наприклад, дослідження генези й еволюції непальського комуністичного руху з наголосом на його міжнародну складову у монографії члена КПН (ОМЛ) Бхім Равала «The Communist Movement in Nepal: Origin and Development» [5]. Названу тематику розширює праця Крішні Гачхету «Political Parties in Nepal» [6], у котрій зіставляються політичні програми та зовнішньополітична орієнтація політичних сил Непалу. Привертають також увагу дослідження провідного ідеолога ОКПН (м) Бабурама Бхаттараї, серед яких, зокрема, «The Nature of Underdevelopment and Regional Structure of Nepal: a Marxist Analysis» [7] та «Политэкономическое обоснование Народной войны в Непале» [8].

Спроби ізоляції Непалу від зовнішнього світу, котрі протягом тривалого часу здійснювалися королівською династією Шах та аристократичною родиною Рана, члени якої обіймали посади перших міністрів у 1846-1951 рр., тільки сприяли поширенню впливу тут сусідніх великих держав, особливо якщо врахувати, що з Індією Непал поєднує економічна інфраструктура, індуїстська релігія та подібна культура, а з Китаєм – швидкий розвиток економічних відносин, надії на можливість проведення самостійної політики балансування та традиційні непальсько-тибетські контакти.

Положення Непалу як своєрідної буферної зони між КНР та Індією нагадує подібну роль Бутану. Однак Непал, опинившись між «цим молотом та цим ковадлом» [9; 14], завжди займав важливу стратегічну нішу у стосунках з обома азіатськими гігантами, тоді як значно менший і ще відсталіший Бутан був приречений на одновекторну орієнтацію на Нью-Делі. «Бутан має менше свободи дій, ніж держави в американській орбіті впливу, такі як Панама чи Гренада», – резюмує з цього приводу Стівен Ф. Коен [1; 233]. Питання відносин з Китаєм та Індією залишається пріоритетним і для проголошеної 28 грудня 2007 р. Непальської федеративної демократичної республіки, яка внаслідок громадянської війни та маоїстської революції прийшла на зміну архаїчній монархії. Перспективи розвитку молодшої республіки багато в чому залежать від вирішення даного питання.

Передумовою тісної залежності гірської країни від сусідньої Індії є саме її географічне розташування, яке значною мірою детермінувало її однобоку зовнішню орієнтацію [10; 47-49]. Загальна довжина кордону Непалу з індійськими штатами Сіккім, Західна Бенгалія, Бігар та Уттар-Прадеш становить 1751 км., а індійська столиця розташована всього у 320 км. від непальського кордону [1; 348]. На півночі Непал межує з малозаселеним високогірним Тибетським автономним районом КНР, натомість за південними

кордонами країни знаходиться перенаселена Північна Індія [1; 341]. Відрізаний від Тибету, що належить КНР, найвищими вершинами Гімалайського хребта, Непал користується 28 транстімалайськими переходами на китайську територію, однак, через складні погодно-кліматичні умови та періодичні катаклізми, лише три з них діють протягом цілого року. Середня висота гірських хребтів на непальсько-китайському кордоні становить 6100 м., натомість на індійському кордоні найвищі відроги гір заледве сягають 600-2000 м. Тому гірська країна може здійснювати повноцінне транспортне сполучення й комунікацію з рештою світу лише через індійську територію [8; 5], що оточує Непал з трьох боків і має розгалужену транспортну мережу, яка охоплює густонаселені північно-східні штати Індії та забезпечує вихід до океану через великий порт Колката (Калькутта). Значення індійської території для держави в Гімалаях настільки велике, що вона навіть використовується для внутрішнього товарообігу між західними та східними районами Непалу, які розділені гірськими хребтами [1; 341]. Натомість транспортна інфраструктура в Тибеті стала налагоджуватися порівняно недавно, а на додачу процес цей ускладнюється через непростий рельєф та сейсмічну активність.

Тривалий час єдиним засобом компенсації економічної слабкості порівняно великої буферної держави та її залежності від території Індії в питаннях транзиту товарів були дипломатичні маневри Непалу між Індією та КНР [1; 348]. В обмін на запропоновані стратегічні чи політичні преференції непальська центральна влада традиційно, ще з середини ХХ століття, намагається виторгувати економічні дивіденди, поперемінно заграваючи зі своїми великими сусідами. Але країна як учасник регіонального та світового обміну й поділу праці, через напівфеодальні виробничі відносини, лише консервувалася у своєму відставанні, й індійський капітал виконував у цьому процесі свою роль, яку маоїстський економіст Бабурам

Бхаттараї сформулював так: «Світовий імперіалізм в'їжджає до Непалу на коні індійського експансіонізму» [8; 6].

Традиційно Непал був ринком збуту для промислових товарів, що постачалися з Індії – спочатку Британської, згодом незалежної – чи через її посередництво. У 1950-их рр. близько 95% непальської зовнішньої торгівлі припадало на Індію, і, хоча наприкінці століття ця частка зменшилася до 30% [11; 344], тенденція до зростання асиметрії у торгівельних операціях між двома державами все ще зберігається: за сімдесятирічний проміжок часу з моменту укладення торговельної угоди 1923 р. експортно-імпортне співвідношення Індії з Непалом змінилося з 2:1 на користь Непалу до 1:7 на користь Індії [8; 6]. Непал експортує головним чином необроблені або напівоброблені сільськогосподарські продукти (64.14% – у 1996 р. [8; 6]), а імпортує з Індії переважно дорожчі й високотехнологічні промислові продукти (понад 75%).

Провідну роль в непальській економіці грають близько десятка індійських мільярдерів (передусім Марварі); у руках підприємців з Індії чи індійського походження сконцентровано понад 80% непальської промисловості й торгівлі. Крім того, хронічне негативне торговельне сальдо значною мірою обумовлюється енергетичною залежністю Непалу від Індії [1; 347], і це є ще одним чинником, котрий ускладнює розвиток місцевої економіки. Нафта та продукти нафтохімічної промисловості постачаються сюди виключно через індійську територію незалежно від їх походження – а вони можуть бути не лише власне індійськими (наприклад, з долин штату Ассам), але й близькосхідними. Нафтопродукти, і так не дешеві в самій Індії, яка не може покрити свого споживання за рахунок власних ресурсів, ще більше зростають у ціні в Непалі, що позначається, насамперед, на продовольчих цінах на продукти першої необхідності, особливо ті, що постачаються до західних і північних регіонів країни – в пустельні високігір'я.

Індія є монополістом на непальському ринку збуту комп'ютерної техніки та програмного забезпечення, транспортного обладнання, електроніки, фармацевтичної продукції, хімікатів, спецій і цукру [1; 351]. У зворотному напрямку рухається з року в рік близько 40% товарів непальського експорту. Індійська сторона є найбільшим інвестором непальської економіки: її доля в зовнішніх інвестиціях складає 36%. Загалом, індійські компанії активно розвивають транспортну інфраструктуру Непалу. Зауважимо також, що сільськогосподарський комплекс країни також не є самостійним, оскільки залежить від індійських добрив. Розробка гімалайських рідкоземельних мінералів, на яку в Непалу та Бутану, звісно, не вистачає коштів, знову ж таки залежить від участі в ній індійського капіталу [1; 403-404]. Нарешті, й одна з найвідоміших статей прибутку Непалу (яка, втім, забезпечує всього 4% ВВП) – туризм – пов'язана із Індією у проектах типу маршруту «Спадщина Хіндустану», який охоплює індійський «Золотий трикутник» та непальські міста Катманду та Покхара.

Бабурам Бхатгараї називає «найбільшим прямим виявом світового імперіалістичного пригноблення й експлуатації в Непалі» індійський експансіонізм, розуміючи під останнім *«процес експлуатації і пригноблення меншої і слабкішої економіки сильнішою економікою, що не розвинулася до рівня імперіалізму, але такої, що черпає силу з підтримки зовнішніх імперіалістичних сил і власної держави»* і *«...використовує позаекономічний примус (напр., військовий, політичний, культурний і так далі) для захисту своїх економічних зон впливу або ринку»* [8; 5]. Далі ідеолог непальських маоїстів звинувачує індійський експансіонізм у тому, що він є в'язницею *«різних пригноблених націй, експлуатує і пригноблює сусідні країни Південної Азії ті інші азійські, африканські й латиноамериканські країни за підтримки імперіалістичних сил на зразок США, Великобританії, Японії, Франції, Італії,*

Німеччини, Росії або багатонаціональних компаній» [8; 5].

Чинником структурної залежності Непалу від південного гегемона є також і трудова міграція [10; 203]. Сезонна міграція непальців, які наймалися для ведення терасового землеробства та лісоповалу в гірських лісах, до Індії всіляко заохочувалася ще британськими колонізаторами [1; 342]. На додачу, у складі англійських колоніальних військ перебували непальські гуркхські полки. І сьогодні Непал є постачальником найманців (чи то професійних найманців) з однією з найдавніших традицій у світі.

Свого часу гуркхи вважалися одними з найбільш лояльних і боєздатних частин британської армії. Так, під час Першої світової війни майже 200 000 непальців воювали на різних європейських фронтах на боці британців у якості найманців [12; 42]. На службі у британців непальці перебували в районі Суецького каналу, у Месопотамії, Ірані, Франції, Греції (Салоніки) та на півострові Галіполі. За період від війни Піндарі (1817 р.) до Фолклендського конфлікту (1982 р.) гуркхи взяли участь у більшості операцій Лондона, у тому числі в англо-сикхських, англо-афганських війнах і в боротьбі з комуністичним підпіллям у Малайї. На знак вдячності за постачання новобранців через центри вербовки на території Непалу британці присвоїли звання фельдмаршала аж двом непальським королям – Махендрі (у 1960 р.) та Бірендрі (у 1980 р.). Крім них, єдиним іноземцем, який удостоєний цієї честі після Другої світової війни, був імператор Ефіопії Хайле-Селассіє I (у 1965 р.). Правителі Непалу та Ефіопії продовжили список «почесних фельдмаршалів Великої Британії», у якому значились Вільгельм II, Франц-Йосип, Микола II, Фердинанд Фош, Альфонс XIII, Хірохіто і Ян Сметс.

Нині гуркхи продовжують службу як в англійській, так і в індійській арміях – після деколонізації Індостану це було передбачено тристоронньою угодою між британським, індійським і непаль-

ським урядами від 9 листопада 1947 р.: «Індійський уряд погоджується з тим, що британський уряд використовуватиме центри для вербовки в Горакхпурі та Гхумі» [5; 202]. Більшість військово-службовців непальського походження залишилися у спадок армії незалежної Республіки Індія, через службу у якій за всі роки незалежності пройшли понад 80 000 непальських гуркхів [1; 343]. Рекрутовані в Непалі полки складають охорону британських посольських і консульських установ в Індії, а також особисту гвардію королеви Сполученого Королівства.

Решта батальйонів, що відійшли до британської армії, залишилися в королівській гвардії або були переміщені до колоніального контингенту в Гонконгу (Сянгані). В англійських володіннях в Азії – Гонконзі, Сингапурі та Брунеї – гуркхи набиралися для служби в місцевій поліції, де вихідці з Непалу служать дотепер. До того ж, останніми роками вербувати гуркхів на службу стали й американці: Військово-морський флот США наймає їх для охорони своєї військової бази в Бахрейні. Крім служби в регулярних військових частинах, вихідці з Непалу часто наймалися на роботу до великих індійських поміщиків в Бігарі та Уттар-Прадеші. Там непальці, озброєні кукхрі, виконували функції охоронців землевласницьких маєтків і наглядачів за працею представників поневолених нижчих каст, які відбували феодальні повинності [5; 191].

Але структурно в питаннях трудової міграції з Непалу за останнє століття багато що змінилося: в умовах швидкого зростання населення й обмеженості доступних для обробки територій (під сільськогосподарські угіддя відведена тільки 1/5 земельних площ, переважно на півдні та сході, де землеробству сприяють клімат та мусонні дощі) потоки непальських сезонних робітників рідко спрямовуються в сусідні індійські штати, які мають подібні проблеми, натомість надають перевагу низькооплачуваній обслуговуючій праці в нафтовидобувних

монархіях Близького Сходу чи в Малайзії. Проте Індія таки залишається головним реципієнтом непальської робочої сили: за індійськими оцінками, у сфері обслуговування тут працює понад 5 мільйонів непальців [1; 344], які щорічно переказують додому мільйони рупій.

Ще одним пунктом, проти якого протестують у своїй зовнішньоекономічній програмі непальські маоїсти, звертаючись до теми національного розвитку, є індійський контроль над природними ресурсами Непалу. З гімалайських гірських льодовиків беруть свій початок найбільші ріки Індостану; більшість річок, що зрошують найбільш населені північногангські рівнини, протікають через Непал. Таким чином, від гірської країни у значній мірі залежить продовольча безпека прилеглих регіонів Індії. До того ж, непальські річки є дешевим і легкодоступним джерелом енергії, необхідної Індії для потреб індустріалізації та вдоволення зростаючого споживання.

Між тим, Непал, за окремими оцінками, має другий у світі потенціал водних ресурсів (83000 МВт гідроелектроенергії) [8; 7]. Питна ж вода, обсяги продажу якої досі обмежені, може стати однією із провідних статей експорту на тлі контрасту між високою якістю льодовикової води з витоків гімалайських річок та забрудненістю водних ресурсів (у тому числі Гангу та Брахмапутри) у прилеглих районах Індії та Народної Республіки Бангладеш, викликаною значною концентрацією населення та екологічно шкідливих виробництв. Непал міг би зіграти й на тому, що Індія надзвичайно зацікавлена в закупках із Непалу мінеральних вод для покриття проблем перенаселених північних штатів, котрі періодично стикаються зі спалахами інфекційних епідемій, які розповсюджуються через вживання води [13; 203].

Три угоди з використання річок – Шарадарнська 1920 р., Косійська 1954 р. і Гандакійська 1959 р. – були присвячені, головним чином, цілям іригації. Зацікавленість передусім у використанні енергії

стрімких гірських річок обумовила укладення пізніших індійсько-непальських документів, таких як «Угода про комплексний проект розвитку Махакалі» 1996 р., що дозволяє Індії користуватися рікою Махакалі в енергетичних та іригаційних цілях. Якщо попередні угоди були неприховано напівколоніальними й позбавляли непальські тераї зрошувальної системи через греблі, які повертали всю іригаційну воду до Індії, то у випадку Махакалі договір зберігає формальну рівноправність, але різниця в економічному доступі робить його таким самим нерівноправним, як і попередні [8; 7]. Більше того, контрверсійність цього міжнародно-правового акту не завадила затвердити його на спільному засіданні обох палат парламенту 220 голосами проти 8, а це свідчить про те, що від декларованих у політиці як зліва (Комуністична партія Непалу (Об'єднана марксистсько-ленінська), яка, на відміну від маоїстів, стоїть на реформістських позиціях), так і справа (традиціоналістська та націоналістична Растрія праджатантра парті, яка зберегла антиіндійський запал пізньої панчаятської системи) гасел перегляду нерівноправної договірної бази відносин з Індією залишилася гола риторика [6; 37].

Загалом, можна підсумувати, що контроль над меншим північно-східним сусідом є важливим для офіційного Нью-Делі одразу цілою низкою аспектів [7; 447]: економічному – як запорука продовження експлуатації матеріальних і людських ресурсів Непалу у вигляді, прийнятному для індійського капіталу; політичному – як чинник гарантування своїх позицій регіонального лідера; безпековому – для охорони своїх гімалайських флангів та запобігання притоку біженців до нестабільних і перенаселених штатів півночі та північного сходу, що може мати місце у випадку подальшого погіршення ситуації в Непалі, повторивши негативні наслідки в гуманітарній сфері, які вже мали місце після збільшення кількості біженців під час індійсько-пакистанського розділення 1947 р. й геноциду

в Східному Пакистані та наступної війни за незалежність Народної республіки Бангладеш у 1971 р. [1; 348].

Проголошення незалежності Індії, вирвавши Непал із лещат традиційного ізоляціонізму та проанглійської орієнтації, не лише стимулювало кристалізацію та розв'язання протиріч усередині Непалу, але й повинно було як наслідок урізноманітнити зовнішньополітичний курс цієї країни. Проте місцева політична еліта не одразу повернула свій погляд на північ: вона перейшла до реальних кроків у цьому напрямку лише після встановлення в 1950-1951 рр. Народно-визвольною армією Китаю контролю над територією фактично незалежного Тибету, яке збіглося у часовому відрізку з остаточною перемогою революції 1949 р. в Китаї та ознаменувало прагнення до відновлення китайської гегемонії на макрорегіональному рівні протяжності своїх кордонів.

У безпековому аспекті угоди 1950 р. індійською стороною була розіграна «китайська карта». Він стосувався, по-перше, інформування про непорозуміння з третьою стороною та її громадянами, яке може загрожувати інтересам обох країн. По-друге, були обумовлені умови імпорту зброї виключно з Індії або через її територію (аналогічно з умовами угоди 1949 р. з Бутаном), а також можливість спільного патрулювання непальсько-китайського кордону, тобто дислокація індійських військ на непальській території. Отже, у питаннях гарантування своєї національної безпеки непальська держава була прив'язана до Індії.

З економічної точки зору, угода, з першого погляду, надавала значні преференції непальським громадянам, створюючи для них спеціальний національний режим на території Індії, який, зокрема, дозволяв вільне переміщення, легальне працевлаштування, право на започаткування власного бізнесу та купівлю нерухомого майна. Насправді ж такі поступки були не просто прийнятними, а про-

сто бажаними для індійської економіки, зацікавленої у ще більш дешевій робочій силі. Однак, з іншого боку, для індійської сторони це мало й негативні наслідки, бо прозорість кордону перетворила прикордонний штат Бігар у своєрідну «Мекку для контрабандистів».

Доповнювала перший етап міждержавних відносин торговельна угода, яка конкретизувалася окремими положеннями двічі з інтервалом у 10 років: 1961 та 1971 рр. Ці домовленості передбачали для 95% непальських товарів преференційний безмитний доступ до ринків свого південного сусіда. Обмежувався також доступ дешевої китайської продукції на ринки обох країн – на довершення всього, її ще й обізвали «північною контрабандою» [1; 350]. Непалу надавалось право здійснювати торгові операції з третіми країнами на території Індії та безпосередньо з її суб'єктами.

Але після остаточного підкорення Тибету в 1959 р., коли значний відсоток тибетських біженців попрямував не до Індії, а до Непалу, китайське керівництво, не бажаючи подальшого зближення Непалу з Індією, з якою, починаючи з цього моменту, відбуваються прикордонні сутички НВАК, почало інтенсивно налагоджувати контакти з високогірним королівством. Китайські ініціативи знаходили жвавий відгук у непальській стороні: при владі саме знаходився демократично обраний уряд Непальського конгресу на чолі з Б. П. Койралою, який ставив за мету покращити відносини з усіма світовими центрами силами. Щоправда, така політика не була кардинально новою: перші кроки назустріч Пекіну були зроблені ще за одноосібного правління Махендри й були обумовлені тим, що із встановленням (1951 р.) та подальшим зміцненням китайської влади над Тибетом Китай став реальним сусідом гімалайського королівства. Згідно з угодою 1956 р. було визнано китайський суверенітет над Тибетом. Непал офіційно відмовився від данини, яку Тибет сплачував Непалу з початку XIX століття і яка давно стала символіч-

ною, а останні непальські загони покинули Тибет у 1957 р.

У 1960 р. був підписаний договір про мир і дружбу з Китаєм, у 1961 р. – китайсько-непальська прикордонна угода щодо гімалайських кордонів у Гімалаях. Згідно з останньою, була створена спільна комісія з демаркації кордону. Так Непал став чи не першою державою-сусідом Китаю, до якої були зняті територіальні претензії, – більш ніж за двадцять років до початку врегулювання аналогічних питань у відносинах КНР із СРСР, Бірмою та Індією. Нарешті, для врегулювання уже поодиноких непальсько-тибетських проблем, китайська сторона здійснила в 1964 р. акт доброї волі, повернувши кошти непальським купцям, які проводили свої операції на території Тибету або торгували з тибетськими партнерами до 1959 р.

Після китайсько-індійського конфлікту 1962 р., у якому офіційний Катманду побоювався вставати на бік однієї зі сторін, непальське керівництво дало згоду на будівництво стратегічного шосе, яке з'єднало околиці Катманду з китайською територією (перевал Кодарі) і таким чином відкрило китайцям прямий шлях на Делі. Це викликало неабияке занепокоєння офіційного Делі, де пам'ятали про стару трасу Катманду-Делі, та стало приводом для похолодання двосторонніх відносин. Можемо стверджувати, що ця подія водночас ознаменувала кінець однополярної зовнішньої політики Непалу. У цілому, непальська сторона, особливо після 1962 р., намагалася не дратувати обох своїх могутніх сусідів нерозважливими кроками [7; 179].

Проте аналіз подальших зовнішньополітичних акцій короля Бірендри дозволяє зробити висновок про наявність китайського акценту при ухваленні ним рішень. У листопаді 1972 р. до Пекіна прилітав королівський прем'єр-міністр Кіртхі Нідхі Біста, який мав зустріч з Мао Цзедунем і Чжоу Еньлаєм. Непальський гість вважав за потрібне підкреслити: «Непал – монархія, а Китай – соціалістична республіка. Історія та дух взаєморозуміння

і співробітництва зробили нас добрими сусідами». Взимку та влітку 1973 р. Бірендра відвідав КНР із двома державними візитами. Йому випала нагода стати першим главою іноземної держави, якому було дозволено потрапити до адміністративного центру Тибету – Лхаси – та побувати у палаці Потала [1; 350]. Тоді ж непальський монарх в урочистій обстановці відкрив пряме авіаційне сполучення за маршрутом Катманду – Лхаса.

На подальші кроки антиіндійського спрямування Непал надихнула зміна силового співвідношення в регіоні, пов'язана з переконливою перемогою індійської армії у війні 1971 р. із Західним Пакистаном, з випробуванням індійського ядерного заряду («Усміхнений Будда») в 1974 р. та анексією Сіккіму в 1975 р. Остання подія не тільки викликала офіційний протест непальського уряду, але й спровокувала народні антиіндійські протести у країні в 1974-1975 рр., внаслідок яких було розгромлено дипломатичне представництво та індійський культурний центр у Катманду. Відповідь Індії була болючою для економічно відсталого Непалу: удвічі зросли ціни на продукти першої необхідності, що постачалися туди через її територію, викликавши подальше погіршення матеріального стану підданих Бірендри.

Прокитайський поворот зовнішньої політики Непалу сягнув свого апогею, коли у 1980-х рр. між Індією та Непалом розгорнувся локалізований економічний конфлікт. Ще в 1978 р. Непал оголосив, що транзит товарів замкнutoю країною, котра не має виходу до морських шляхів сполучення, є не поступкою, як це впливало із тарифного регулювання між Індією та Непалом, а невід'ємним правом такої держави, якщо вона розглядається як рівноправний суб'єкт міжнародного права. Деякі з наступних кроків Непалу відверто суперечили попереднім індійсько-непальським домовленостям (наприклад, закупівля Непалом систем протиповітряної оборони та ліцензійних автоматів Калашникова в 1988 році

в КНР, котра «пробивала» жорсткий режим постачання озброєнь у країну, що діяв із 1950 р). Одночасно Непал став перенаправляти свій офіцерський корпус, підготовка якого до 80-х років була прерогативою індійських військових, для інструктажу до Пакистану та КНР, що пов'язано з підтримкою афганських моджахедів під час Афганської війни, котра розпочалася в 1979 р. Окрім того, що таке рішення не було підкріплене достатньою військовою доцільністю (непальців готували переважно на західному обладнанні, натомість у себе вдома їм потрібно було оперувати складними збройними системами або індійського походження, або закупленими в Індії радянськими – типу БТР-70) [1; 353], воно стало також каталізатором розв'язування економічної війни 1988-1990 рр.

Відповідь Індії на порушення її військово-стратегічних інтересів у Непалі була спрямована на обмеження економічних преференцій непальських громадян на своїй території та торговельної блокади Непалу, внаслідок призупинення дії торговельної угоди між сторонами в 1990 році. Такі дії викликали не тільки очікувану соціальну, але й екологічну кризу в гірському королівстві – через масову вирубку лісів для опалення, зумовлену дефіцитом нафти та вугілля, який покривався за рахунок індійського імпорту. Катастрофічна для непальської економіки ситуація примусила Бірендру офіційно заявити про неполітичну причину закупівлі китайського озброєння й дати обіцянку надалі орієнтуватися виключно на індійський ВПК, згідно з положеннями угоди 1950 року. Ця криза в індійсько-непальських відносинах була найглибшою в новітній історії й наочно продемонструвала політичну залежність Непалу від Індії. Окрім цього, криза 1990 року мала великий вплив і на внутрішньополітичну ситуацію в країні, стимулювавши масові народні виступи («Джана Андолан»).

Оцінюючи Китай та Індію як сили, що визначаються як потенційні супро-

тивники США в боротьбі за глобальний вплив, Перрі Андерсон зазначає, що, «... незважаючи на свій ріст у світовій економіці, ні Китай, ні, у ще меншій мірі, Індія, не мають можливості кинути значний дипломатичний чи інший виклик американській гегемонії» [14; 14] і погоджуються на співпрацю з Вашингтоном навіть у власних регіонах. Дії Індії в Непалі британський історик порівнює із кроками Сполучених Штатів у Гватемалі та Сальвадорі за часів правління Рейгана.

Тому до останнього часу Непал відіграв у регіоні скоріше роль не суб'єкта, а об'єкта міжнародних відносин, займаючи у більшості регіональних ініціатив позицію пасивного спостерігача. Участь Непалу в інтеграційних утвореннях майже не примітна: так, одинадцятий самміт СААРК в Катманду в січні 2002 р. [2; 148], коли сталося історичне рукостискання президента Пакистану Мушаррафа та прем'єр-міністра Індії Ваджаї, привернув до цієї країни увагу світової преси не більше, ніж, наприклад, пов'язаний з її територією терористичний акт – захоплення рейсового літака «Індійських авіаліній» IC-814, що виконував переліт за маршрутом Делі-Катманду із 155 пасажирами на борту, вчинене у грудні 2000 р. [1; 296].

Ця обставина є ще болючішою для непальців. Справа в тому, що ініціатором створення СААРК вважається Бангладеш (традиційно відлік початку консультацій, що передували створенню цієї організації, ведуть від 2 травня 1980 р., коли держави регіону відгукнулися на відповідну ініціативу тамтешнього диктатора генерала Зіяура Рахмана, який прагнув на регіональному рівні легітимізувати свою владу після кривавого військового перевороту 1975 р.) [15; 83]. Однак, по суті, він лише повторив ініціативу, висунуту саме непальським королем Бірендрою ще в 1977 р., коли той заявив про необхідність консультацій та взаємодії в рамках регіону [2; 142]. Поштовхом до такого починання Бірендри було те, що Непал, зазнавши невдачі у спробі утвердити свою незалеж-

ність шляхом виходу за рамки Південноазійського регіону, був вимушений шукати шляхів для урівноваження індійського чинника на регіональному рівні [2; 143], а модель «5 проти 1» ідеально підходила для вирішення такого завдання. Проте керівники держав регіону в 1977 р. проігнорували заклик Непалу, щоб через три роки пристати на аналогічну пропозицію Бангладеш (щоправда, компенсацією за байдужість сусідів до ініціативи Непалу можна вважати розміщення Секретаріату СААРК у Катманду в 1987 р.).

Крім СААРК, Непал бере участь у започаткованій 1997 р. субрегіональній ініціативі за участю Бутану, Бангладеш та Індії (так званий «Чотирикутник зростання Південної Азії»), покликаний розвинути господарські комплекси цих країн та зблизити їх зі східними штатами Індії [1; 405]. Через втрату своєї ініціативи, після політичної активності у 1970-их рр., Непал наприкінці другого тисячоліття, безумовно, контрастував у порівнянні з деякими іншими державами, які ніколи не були ключовими у регіоні, наприклад з Бангладеш і Шрі-Ланкою.

Показово, що свого часу індійська політична еліта вкрай негативно поставилася до виголошеної в 1975 р. пропозиції короля Бірендри оголосити Непал «зоною миру» та постійного нейтралітету [16; 313], прирівнявши цю ініціативу до спроби ревізії чи то анулювання договору 1950 р. Натомість світова спільнота загалом і регіональні держави (Шрі-Ланка, Мальдівська республіка [16; 306]) – зокрема, навпаки, вітали її як засіб зменшення напруженості в регіоні, до того ж, складалося враження, що ця ідея продовжує боротьбу Індії за «зону миру» в Індійському океані [17; 330]. Таким чином, попри дружній характер відносин між Індією та Непалом (що проявляються у спільних проєктах на кшталт побудови непальських аеропортів та шосейних доріг, навчання студентів з Непалу в індійських університетах тощо) і спільне проведення ними політики неприєднання, ці відносини зберігають асиметричний, нерівноправний

характер, адже одна зі сторін може вільно піддавати їх ревізії для одержання більшого зиску, натомість подібні дії офіційного Катманду блокуються.

Як відповідь на зростаюче невдоволення традиційним для правлячих кіл Королівства Непал позиціонуванням країни як завжди «молодшого» партнера на лівому політичному фланзі опозиційного сектору надії на вільний розвиток Непалу зазвичай вирізнялися чіткою антиіндійською риторикою та підтримкою світових прикладів радикального розриву з традиціями національного гноблення. За Мао Цзедуна, коли Китайська народна республіка декларувала свою керівну роль у протистоянні імперіалізму на різних його рівнях, таким прикладом виступав Китай. Проте й тут були свої нюанси, пов'язані з заграванням гірської монархії із народною республікою. Врахуємо, що Індія та Китай зазвичай представлені на світових ринках у різних сферах і нечасто змушені конкурувати одна з одною, і ця обставина тільки підсилює прагнення Катманду до зовнішньої політики, незалежної як від Індії, так і від Китаю: хоча вони певною мірою присутні і в Непальському конгресі, і в Комуністичній партії Непалу (Об'єднаній марксистсько-ленінській), та набули найширшого розповсюдження саме в середовищі радикальних непальських маоїстів – нинішньої Об'єднаної комуністичної партії Непалу (маоїстської).

Тому, перш за все, слід розвіяти розповсюджений стереотип про «прокитайську» зовнішню орієнтацію непальських маоїстів. З самого свого оформлення у політичну партію (тобто Комуністичну партію Непалу (маоїстську)) вони відстоюють тезу про те, що у Китаї після смерті Мао Цзедуна відбувається контрреволюція [18], на противагу позиції КПН (ОМЛ), яка розглядає економічні реформи, що відбуваються з 1978 р., як взірць для наслідування [19]. Більше того, китайський уряд не тільки не надавав КПН (м) жодної політичної чи матеріальної підтримки, а й активно підтримував

Г'янендру у його боротьбі проти ліворадикальної збройної опозиції: надсилаючи Непалу щорічну економічну допомогу в \$10 000 000, Пекін засвідчував свою моральну підтримку придушенню маоїстського повстання. У листопаді 2001 р. Китай передав непальській Королівській армії обладнання для боротьби з партизанами у гірській місцевості; КНР була в числі небагатьох держав, що залишили королівський переворот 2005 р. у Непалі без засудження [20; 20]. Коли у знак протесту проти авторитарних дій короля Індія, США та Велика Британія призупинили військову допомогу Непалу, Пекін навіть прийняв командувача королівської непальської армії та погодився надати для боротьби з маоїстськими повстанцями стрілецької зброї та амуніції на суму \$1 000 000, а також 5 бронетранспортерів.

Щоправда, наступні події довели, що підтримка тієї чи іншої сили чи інституції для сучасного Китаю не є принциповою – аби тільки вони перебували при владі. У серпні 2006 р., коли монархія ще формально існувала, але доживала свої останні дні, голова Тибетської автономної області (КНР) Сінгба Пангхок на зустрічі із заступником прем'єр-міністра та за сумісництвом міністром закордонних справ Непалу Шармою Олі повідомив, що китайська сторона прагне продовжити тибетську залізничну гілку аж до кордону з Непалом. Враховуючи, яке роздратування спричинило в Індії будівництво китайсько-непальського стратегічного шосе в 1960-х рр., розширення впливу КНР в Катманду було незаперечним незалежно від того, хто там керує.

Під час перебування при владі непальські маоїсти демонстрували, що їх зовнішньополітичний курс відрізняється від курсу двох інших провідних партій, які ніколи не приховували своїх зовнішніх орієнтирів [6; 40] – прокитайської КПН (ОМЛ) та проіндійського НК – і має підкреслено незалежний характер. Маоїсти навіть були готові засвідчити свою солідарність із сепаратистськими рухами у двох найбільших сусідніх державах.

Їх головний ідеолог Бабурам Бхаттарай у своєму інтерв'ю від 25 квітня 2008 р. [21] чітко висловився на користь права народів Тибету та Кашміру на самовизначення. Проте на тлі таких радикальних заяв часом траплялися й примирливі запевнення. Так, ще 13 квітня 2008 р., коментуючи успіхи своєї сили на виборах, лідер КПН (м) Прачанда заявив, що після входження у владні структури партія підтримуватиме «рівновіддаленість від Індії та Китаю в політичному сенсі», але добросусідські та дружні відносини із закордонними колегами при цьому будуть стабільними. Так, щодо Індії Прачанда згадав про «історичні відносини» та «відкриті кордони», які можна перетворити на чинник рівноправних відносин [22].

Водночас оцінка індійського чинника непальськими лівими була негативною, і це відслідковується ще з першого памфлету Комуністичної партії Непалу, датованого 24 квітня 1949 р. [23; 189-196], у якому Рана звинувачуються в політичній співпраці з англо-американським імперіалізмом та «потуранні індійським капіталістам Тата, Бірла, Сіганія, Гоїнгха, Чамарія». Уряд Дж. Неру в ньому охарактеризований як провідник інтересів «індійського неоімперіалізму» (що було доволі неочікуваним звинуваченням як для держави, яка щойно звільнилася від колоніального панування) [20; 192]. Що ж до соціалістичних елементів у програмі правлячого в Індії Індійського національного конгресу та проіндійської партії НК, то вони були оголошені фальшиво-показними та спрямованими на «обман народних мас» [20; 197]. У першому маніфесті Компартії Неру зарахований до «реакційного табору» [21; 202], а його «Третя лінія», попри її антиімперіалістичне та антиколоніальне спрямування, названа *«політичним евфемізмом для приховування союзу з реакційними силами та її оманливого характеру»* [24; 206].

Зауважимо, однак, що останніми роками оцінка впливу Індії на непальську міжпартійну політику зазнала суттєвих змін. Індія відіграла важливу роль у під-

писанні мирного договору 2005 року, який сприяв перетворенню маоїстів у парламентську силу. Комуністична партія Індії (марксистсько-ленінська) у цих переговорах між КПН (м) та іншими опозиційними силами теж виступала посередником. Тоді уряд Індійського національного конгресу, котрий спирався на парламентську підтримку індійських комуністів, зробив кардинальний поворот у зовнішній політиці стосовно Непалу, що визнав, зокрема, і сам Прачанда [25]. Неприйняття Нью-Делі диктаторського перевороту Г'янендри й ембарго на поставку озброєнь армії та спецслужбам свого традиційного союзника й сателіта стали сигналом для засудження дій непальської монархічної верхівки світової спільнотою.

Якщо раніше для урядів ІНК були характерні підтримка конституційної монархії та традиційних політичних партій, то з цього моменту він взяв курс на діалог з маоїстами. Ця лінія, що проводилася, по суті, зусиллями керівника індійської розвідки Хормез Таракана та секретаря із зовнішніх справ Ш'ям Сарана, сприяла поваленню монархії та припиненню громадянської війни. Проте незабаром провідники цього курсу з числа індійській бюрократії були зміщені, Комуністична партія Індії (марксистська) припинила свою підтримку ІНК, а праві партії Індії піддали жорсткій критиці результати виборів у Непалі. У той час, як ІНК готовий до проведення прагматичної політики діалогу з непальськими маоїстами, для націоналістичної Бхарата джаната парті характерним є майже ірраціональне сприйняття їх як антиіндійської сили (якби крайні антикомуністи з БДП знаходилися при владі в Індії, вони б, напевно, трималися за монархію в Непалі до останнього).

Сучасні непальські маоїсти, продовживши курс проти індійських гегемоністських зазіхань, не просто розіграли «китайську карту», як це робили раніше конгресистські та монархічні уряди [20; 19], а й намагалися продемонструвати, що самостійність їх зовнішньої полі-

тики не шкодитиме жодному з їх партнерів. Перші два офіційні візити, нанесені Прачандою, були спрямовані до Пекіна та Нью-Делі. Зазначимо, однак, що коли Прачанда побував у свого китайського колеги з нагоди церемонії закриття Олімпійських ігор у Пекіні 24 серпня 2008 р. (хоч непальський прем'єр і пояснював, що це була акція неполітичного характеру), то він зламав усталене неписане правило, за яким новообраний голова непальського уряду здійснює свій перший міжнародний візит до Індії. Порушивши цю традицію, Пушпа Камал Дахал дав чіткий сигнал своєму індійському колезі Манмохану Сінгху [59; 20]. Проте він не ставив за мету отримати відвертих ворогів у Нью-Делі, тому другий візит маоїстського прем'єр-міністра був спрямований саме до Індії і тривав 5 днів (14-18 вересня 2008 р.). У 22 пунктах спільної заяви Манмохана Сінгха та Прачанди йшлося про те, що сторони погодилися на частковий перегляд умов договору 1950 р., а Непал отримає безвідсотковий кредит на покриття потреб у нафтопродуктах на найближчі три місяці.

З іншого боку, заходи для розвитку відносин з Китаєм, що їх проводив керований маоїстами уряд, гармонізують з попередньою політикою Непалу щодо КНР. Адже ще під час громадянської війни китайське керівництво, постійно заявляючи про необхідність збереження національної єдності та суверенітету Непалу в кризових умовах, чітко давало зрозуміти, що готове до співробітництва з будь-якими силами, аби тільки вони представляли конституційний уряд. Тому, наприклад, починаючи з 1998 року в практичну площину переходить співробітництво представників збройних сил КНР та Непалу. Десятки непальських офіцерів проходять навчання в китайських спеціалізованих вищих навчальних закладах (зокрема, 21 офіцер у 2006-2007 навчальному році). З 2002 року офіцери армії КНР беруть постійну участь у навчаннях непальської армії. Досить активним є й обмін візитами високопосадовців з міністерств оборони.

Після подій 2005-2006 рр. зацікавленість керівництва КНР подіями в Непалі значно зросла. 2006 року Непал відвідали державний радник Тан Цзяюань та перший заступник міністра закордонних справ У Давей. Було заявлено про збереження подальшої підтримки маленького сусіда, незважаючи на серйозні політичні зміни. У свою чергу, міністр закордонних справ Непалу Шарма Олі запевнив китайських керівників у своїй підтримці щодо тайванського і тибетського питань. З метою посилення міжпарламентського співробітництва в січні 2007 року було здійснено також важливий візит до Непалу спікера парламенту КНР. Китайська сторона надала гірській країні позику у 200 млн. доларів та допомогу у сумі 120 млн. доларів. Обсяг зовнішньої торгівлі між двома країнами 2006 року становив 280 млн. доларів.

Політика Пушпи Камала Дахала (Прачанди) стосовно Китаю та Індії дала свої позитивні результати в тому сенсі, що обидва партнери висловили свою готовність будувати відносини з новим Непалом «із чистого аркуша» [20; 20]. До того ж, за рік після ліквідації монархії, на кінець 2008 р., потік іноземних туристів нарешті зріс на 4% порівняно з 2007 р., коли країну відвідало 526 000 чоловік. Це відбулося з огляду не лише на досягнення більшої політичної стабільності, а й на скорочення коаліційним урядом комуністів та представників народу мадхесі грошових зборів за перебування в країні (до прикладу, у сусідньому Бутані вони взагалі є одними з найбільших у світі – від 165 до 200 доларів на день). Доходи від туризму в Непалі склали чверть мільярда доларів, тобто понад 4% ВВП.

У спробі знайти вихід із глухого кута, у який малі держави Південноазійського регіону вганяють дві взаємопов'язані, але одночасно взаємовиключні тенденції – налагодження співробітництва з могутнім сусідом (який на додачу ще й прагне бути постійно представленим у Раді Безпеки ООН як представник цього регіону зокрема [26; 176]) та побоювання

його гегемоністських та експансіоністських проявів [16; 298], – у держав-членів СААРК складається дуалізм політичних парадигм, які умовно можна назвати «індоентузіазмом» та «індоскептицизмом» і котрі одночасно є складовими зовнішньополітичних доктрин.

Маоїстська комуністична партія Непалу спробувала розрубати гордіїв вузол цих протиріч, власне, шляхом виходу за рамки цієї дилеми, що існує в формі дихотомічного протиставлення орієнтації на Китай та Індію, до політики «рівновіддаленості» від регіональних центрів сили.

Об'єднана комуністична партія Непалу (маоїстська), розуміючи, що саме зближення індійсько-китайських зовнішньополітичних позицій дає най-

більшу надію на те, що Непал із вузла протиріч та арени суперництва перетвориться на місток співробітництва, спробувала розрубати гордіїв вузол, вийшовши за рамки дилеми, що існує в формі дихотомічного протиставлення орієнтації на Китай та Індію, до політики «рівновіддаленості» від регіональних центрів сили. Можна вважати, що, незалежно від свого політичного забарвлення (КПН(м) чи НК та КПН (ОМЛ)), керівництво республіканського Непалу й надалі намагатиметься таким чином вирішувати дилему протиставлення двосторонніх відносин із Китаєм та Індією, адже це сприятиме зростанню значимості гірської країни для регіональної співпраці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ігнат'єв П. М. Індія на шляху до лідерства в Південній Азії. – Чернівці: Книги – XXI, 2006. – 504 с.
2. Белокриницький В. Я., Москаленко В. Н., Шаумян Т. Л. Южная Азия в мировой политике. – М.: Международные отношения, 2003. – 368 с.
3. Cohen Stephen Philip. India: Emerging Power. – Washington: Brookings Institution Press, 2001. – 377 p.
4. Pan-Asian Integration. Linking East and South Asia Linking East and South Asia. – London: Palgrave Macmillan, 2009. – 576 p.
5. Rawal Bhim. The Communist Movement in Nepal: Origin and Development. – Katmandu, Achham-Katmandu Contact Forum, CPN (UML), 2007. – 240 p.
6. Hachhethu Krishna. Political Parties of Nepal. – Lalitpur: Baha Occasional Papers № 1, 2006. – 70 p.
7. Bhattarai Baburam. The Nature of Underdevelopment and Regional Structure of Nepal: a Marxist Analysis. – Delhi: Adroit Publishers, 2003. – 540 p.
8. Бхаттарай Б. Политэкономическое обоснование Народной войны в Непале. – 30 с. http://narod.yandex.ru/100.xhtml?www.ataka-zine.narod.ru/press/rmp_news/gaz_3_2002.pdf
9. Rahul, R. 1996. Royal Nepal: A political history. New Delhi: Vikas Publishing. – 330 p.
10. Dixit, J. N. India's Foreign Policy and its neighbors. – New Delhi: Gyan Publishers House, 2001. – Pp. 47-49.
11. Дахно І. І., Тимофієв С. М. Країни світу: Енциклопедичний довідник. – К.: МАПА, 2005. – 608 с.
12. Uppreti Prem R. Nepal: A Small Nation in the Vortex of International Conflict. – Kathmandu: Pugo Mi, 1984. – 178 p.
13. Bhargava K. K., Khatri Sridar. South Asia 2010: Challenges and Opportunities. – Bangalore: Konark Publishers Ltd., 2001. – 203 p.
14. Андерсон П. После гегемонии: Стенограма лекции 11 октября 2006 г. – М.: Русские чтения. – 30 с.
15. Dash Kishore C. Regionalism in South Asia. Negotiating cooperation, institutional structures. – London: Routledge contemporary South Asia series, 2008. – 247 p.
16. Новейшая история стран Азии и Африки: XX век: Учебник для студентов высших гуманитарных учебных заведений: В 3 ч. / Под ред. А. М. Родригеса. – М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2004. – Ч.2: 1945-2000. – 320 с.
17. Kulke Hermann, Rothermund Dietmar. A History of India. – London: Routledge. – 395 p.

18. Красный флаг на крыше мира. Непальская революция изнутри: интервью с товарищем Прачандой для «Revolutionary Worker» // Интернет-версія журналу «Скепсис» http://scepsis.ru/library/id_2479.html
  19. Тарасов А. Н. Партизанские страсти. Невидимая миру война в Шангри-Ла // Политический журнал, № 42 (45) <http://www.politjournal.ru/index.php?action=Articles&issue=77&tek=2589&dirid=67>
  20. Cailmail Benoit. The Fall of a Hindu Monarchy: Maoists in Power in Nepal. – Paris, Institut Francais des Relations Internationales: Asie Visions 12, December 2008. – 28 p.
  21. Bhattarai Baburam. We Support The Right To Self Determination In Kashmir and Tibet Also. Interview // Spotlight, 25 April 2008.
  22. Good ties with India important: Prachanda // The Times of India, 13 April 2008 http://timesofindia.indiatimes.com/World/Rest_of_World/Good_ties_with_India_important_Prachanda/articleshow/2949413.cms
  23. The 1st Pamphlet of the Communist Party of Nepal. 24 April 1949 (12 Baisakh 2006 B. S.) // In: Rawal, Bhim. The Communist Movement in Nepal: Origin and Development. – Katmandu, Achham-Katmandu Contact Forum, CPN (UML), 2007. – Pp. 189-196.
  24. The 1st Manifesto of the Communist Party of Nepal, 1949 // In: Rawal, Bhim. The Communist Movement in Nepal: Origin and Development. – Katmandu, Achham-Katmandu Contact Forum, CPN (UML), 2007. – Pp. 197-211.
  25. Interview on recent events with Prachanda by Vijay Chalise <http://southasiarev.wordpress.com/2008/08/02/interview-with-prachanda-by-vijay-chalise/>
- Борділовська О. А. Республіка Індія: У пошуках власного шляху: Навч. посібник. – К.: ІМВ, 2004. – 209 с.